

LES CAMPANES D'ESTIVELLA AL SI DEL CAMP DE MORVEDRE: GÈNESI I EVOLUCIÓ*

LLUÍS M. MESA I REIG**

*A Francesc Llop i Bayo (i als qui estan al seu costat)
gràcies al qual la història i la memòria viva
de les campanes valencianes
voltegen amb més força.*

Un dels béns més destacats de l'església dels Sants Joans d'Estivella són les campanes i el seu campanar. En algunes ocasions l'existència d'altres elements destacats del temple amaguen als ulls de l'investigador o del públic en general la importància d'este conjunt campaner. Però este fet no sols passa a Estivella sinó per tot arreu ja que les campanes molt sovint no són considerades com toca dins del conjunt patrimonial religiós malgrat que, com diu M. Calvo, eren "*el medio de comunicaci3n de masas m3s potente de la sociedad tradicional, e incluso uno de los m3s eficaces de toda la historia: los toques de campanas llegaban pr3cticamente en el mismo momento hasta los l3mites de la comunidad que los empleaba...*"¹. I no sols aix3 sin3 que a m3s estes representen la idiosincràcia dels pobles fins al punt, com explica J. S3nchez Ferrer,

* Agraïsc els consells i l'ajuda que m'han proporcionat el professor d'Hist3ria Moderna de la Universitat de Val3ncia - Estudi General, Manuel Ardit i Lucas i el t3cnic d'etnologia de la Generalitat, investigador i campaner Francesc Llop i Bayo. Tamb3 les aportacions de Mariano Casas relatives als personatges de la Guerra del Franc3s, algunes d'elles encara no publicades.

** Cronista Oficial d'Estivella.

¹ LLOP BAYO, F. - 3LVARO, M. *Campanas y campaneros*. Salamanca: Diputaci3n de Salamanca, 1986.

que estes reforcen “una manera de ver el mundo, de organizar el tiempo y el espacio y de estructurar la sociedad”². A Estivella han tingut i tenen molta importància ja que sortosament es troba el joc històric en bones condicions i este ha estat recentment restaurat de manera que constituïx un element patrimonial destacat del Camp de Morvedre. Val a dir, per posar-ne algunes referències, que sols tres esglésies de la comarca conserven un joc complet de campanes anterior a 1940 (Alfara de la Baronia, Quartell i Estivella) i que d’estes la d’Estivella és, amb les seues 5 campanes, la que en posseïx un grup més nombrós. És cert que n’hi ha de més antigues, concretament una de 1475 (Benifairó de les Valls) i n’existixen 4 del segle XVII (Algimia d’Alfara, Segart, Torres Torres i Faura) i 5 més antigues del segle XVIII (Benifairó de les Valls, Quartell, Petrès, Quart i Algar), però d’estes cinc sols Quartell n’ha conservat el seu joc original³. Dit tot açò, s’entén que una reflexió al voltant de les campanes d’Estivella al si del Camp de Morvedre resulta interessant, En les properes línies, doncs, es tractarà de fer un recorregut històric per les campanes d’Estivella i sobretot de vincular-les amb l’evolució històrica de la població i amb el conjunt campaner del Camp de Morvedre.

1. Introducció: l’origen cristià de les campanes

Les campanes són un element característic del ritual cristià. Amb les encertades paraules de F. Rodríguez-Miaja es pot dir que, des del punt de vista del cristianisme estes eren “el eco de la voz de Dios, terrible unas veces, otras dulce y atrayente; símbolo de la vigilancia de la Providencia divina sobre la Iglesia y sobre los hombres; símbolo de la contemplación, por cuanto, suspendida en los altos campanarios no llega hasta ellas el revuelo de las cosas humanas, ni la distraen ni turban las vicisitudes de los tiempos, sino es para asociarse a las manifestaciones religiosas y fiestas solemnes del calendario”⁴. De fet no es podria entendre l’evolució dels temples sense estes.

Encara que en els primers temps del cristianisme s’empraven altres instruments per a avisar al culte, com ara làmines de fusta o trompetes, prompte s’hi va introduir l’ús de les campanes. Molt aviat la influència, com en tants altres aspectes, de l’imperi romà va fer que s’empraren com a instrument musical destinat a l’avis. Estes existien ja en altres cultures, com la xinesa o l’egípcia, però tanmateix arribaren a la cultura cristiana pel contacte amb l’imperi romà. Els romans, els quals les anomenaven “tintinàbula”, les feien servir per a avisar de diferents activitats com ara: l’avis per a la realització del mercat, l’hora d’apertura dels banys o el pas dels criminals que anaven a ser ajusticiats.

Al voltant dels anys 604 al 606 es va manar la seua col·locació en les esglésies per a avisar al culte. No obstant això, les primeres proves del seu ús les proporcionen

² SÁNCHEZ FERRER, J. *Antiguas campanas de torre de la provincia de Albacete*. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses, 2003, p. 9.

³ Totes estes dades estan basades en l’Inventari General de Campanes de la Comunitat Valenciana realitzat per membres del Gremi de Campaners Valencians per a la Conselleria de Cultura de la Generalitat.

⁴ RODRÍGUEZ-MIAJA, F.E. “La voz de las campanas” a *Memoria 1995-96 de la Sociedad Eclesiástica Mexicana*. Mèxic: Sociedad Eclesiástica Mejjcana, 1996, pp. 73-96.

les representacions de Sant Antoni Abat (251-356), qui apareixia simbolitzat amb un gaito i una campaneta allà pel segle iv; els esments que fa Sant Jeroni al segle v quan escriu al voltant del ritual cristià; o la campana de Sant Blai, mort a Armènia al segle iv. És a dir les primeres vinculacions de les campanes i el cristianisme es relacionen amb les esglésies orientals coptes. Però el seu ús d'una manera més generalitzada es relaciona amb el món monàstic, de fet la regla de Cesari d'Arles fa referència als tocs de campanes.

En un primer moment s'anomenaven "signum" i amb eixa denominació apareix al *Liber Ordinum*, llibre litúrgic a on s'especifica el ritual visigòtic hispànic. S'hi esmenta, per exemple, que en ocasió de la mort d'un bisbe cal tocar el "signum" de la catedral "*hora quisquis ille episcops motuus fuerit, sive per diem, sive per noctem, statim signum publice in ecclesias seniore sonabit...*"⁵

Però més tard, i segurament pel fet de fer-se'n les més importants a la zona de la Campània romana, passà a tindre este instrument la denominació de campana. En eixe sentit, és diversa la documentació antiga que arreplega el vocable com ara una carta de l'any 515 del diaca Ferran de Càrtag a Eugipi, qui aleshores era bisbe de la regió de Nàpols. També en la vida de Sant Columba, escrita al segle vii per Cumeneo Albo, s'esmenta que el sant es va alçar un dia a mitjanit quan sonaren les campanes i ho diu amb eixe terme.⁶ No obstant això, no cal pensar que les primeres campanes tenien un gran tamany ja que estes eren reduïdes fins al segle xiii.⁷

Encara que l'església va intentar que esta tinguera una utilització exclusiva-ment religiosa, no va tancar finalment la possibilitat al seu ús en circumstàncies d'extrema necessitat pública però sí va impedir que se n'empraren per a alguna crida política. La Congregació de Ritus de 1594 així ho va aprovar i va autoritzar-la per avisos públics, relacionats majoritàriament amb emergències.⁸ De fet la campana es relaciona amb el ritual cristià però també al seu voltant creix tot un llenguatge relatiu a avisos per causes extraordinàries de manera que entre els seus tocs són inclosos estos.

Hi ha dos aspectes realment important per entendre la característica d'este instrument i la seua evolució al llarg dels anys: les tècniques de construcció i decoració i la seua benedicció. La construcció de les campanes no era complexa en un principi, però a mesura que creix la seua grandària cal realitzar-les prop del lloc on es van ubicar. Eixe fet va suposar que nasquera la figura del fonedor ambulat qui hi executava el treball. A més d'este factor, cal tindre en compte que la seua construcció es realitza a partir de la creació d'uns motles amb fang amb plantilles de fusta. N'eren dos, un que limitava la corba interior i l'altre l'exterior a on es disposaven els elements decoratius que després hi apareixerien. El nucli o matxo de la campana es basava en una estructura de rajoles que es van omplint amb fang. Esta estructura havia d'estar cuïta. El motle exterior es completava amb les decoracions, les lletres, les imatges i les creus que conformaran la campana.⁹

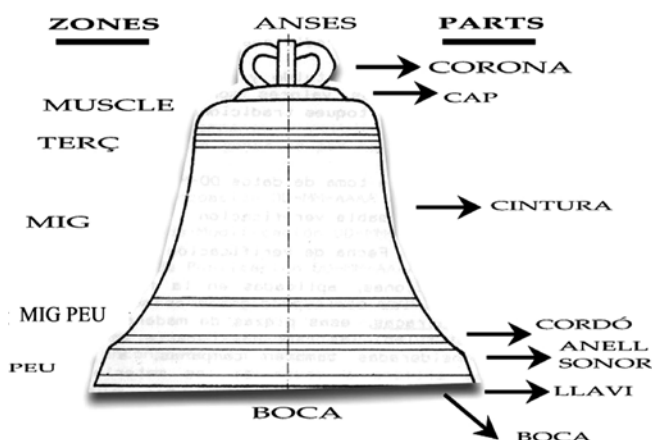
⁵ FERRERES, J. B. *Las campanas, sus bendiciones, su uso litúrgico, dominio de propiedad sobre ellas, influencia de sus toques durante las tempestades*. Madrid: Razón y Fe, 1910, pp. 24-25.

⁶ *Ibidem*.

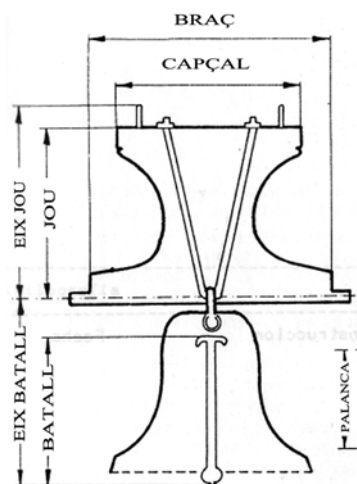
⁷ *Ibidem*.

⁸ CALVETE HERNÁNDEZ, P. "Historia de las campanas" a *Campaners*, núm. 4, 1991.

⁹ CABRELLES MARTÍNEZ, J.L. "Fundición de campanas" a *Campaners*, núm. 3, 1990, pp. 21-38.

Parts d'una campana.
Font: LLOP i BAYO, F. *Metologia per a la catalogació de les campanes*, Campaners, núm. 3, 1990 pp. 12-13.

La seua decoració no sols indica la cronologia i autoria sinó fins i tot els donants o les devocions a les quals va dedicada. Així, per exemple, les primeres campanes no tenien quasi cordons, garlandes ni altres tipus de decoració; i les lletres eren majúscules gòtiques. Tots els elements aleshores es concentren en la part superior o terç de manera que sols en la part inferior hi ha un cordó més gros en el qual es diu el mig peu de la campana. A partir del segle xv els cordons decoratius augmenten i apareixen gravats generalment repetits de dos en dos. Des del segle xvi hi ha un altre element: les creus. A més continuen els gravats i amb les inscripcions situades en la part superior apareixen noms de sants com els de Santa Bàrbara, patrona contra

les tempestes. En el segle xvii les grans creus en les campanes continuen i ja s'ubiquen en la part exterior de les torres per a protegir les comunitats. També els fonedors fan els seus segells propis. A finals d'eixa centúria i al llarg de l'altra apareix una invocació: el text "JHS MARIA ET JOSEPH", a on es combina el grec de la primera paraula amb el llatí. Esta cita no fa referència a nom de la campana sinó a una fórmula eclesiàstica que sol aparèixer acompanyada de l'"ORA PRO NOBIS". També comença en este moment a davallar la qualitat del material fos, una tònica que encara va ser pitjor en el segle xix, a on el fet de la desamortització religiosa va fer que existiren moltes campanes i que les noves no tingueren el mateix estil. A partir del segle xx estes es van fer d'una manera industrial i totes tenen un mateix estil de lletra i de decoracions.¹⁰

¹⁰ MARTÍN, L. – LLOP, F. *La música más alta de València*, València: Ajuntament de València, 2007.

Tot i això en el procés continua tenint una important part artesanal fins al punt que el fonedor sap que cada peça és un problema nou i que un defecte té una causa.¹¹

El fet que foren beneïdes és important assenyalar-lo, ja que les benediccions se certifiquen en els llibres de batejos la qual cosa ajuda a conèixer més dades com ara la data exacta de creació, el fonedor i altres informacions que molt sovint no eren aportades en les inscripcions. És important recordar que és l'únic objecte que, segons el ritual, no sols es beneïx sinó que també se li dona un nom. El primer ritual de benedicció apareix al *Liber Ordinum* del segle x a on s'especifica que hi ha pròpiament dos parts en este acte: la primera abans de fer la funció per la campana amb l'objectiu d'evitar els esperits malignes i la segona pròpiament la benedicció¹². Cal tindre present que eixe ritus és realitzat pel bisbe o religiós en el qual este delegue i sempre a partir del ritual romà, en el cas de les campanes catòliques. L'encarregat de l'ofici portava una capa pluvial blanca i en primer lloc, davant la campana, pregava diversos salms (50, 53, 56, 66, 69, 85 i 129). Posteriorment beneïa la sal i l'aigua amb la qual la banyaria. Després d'eixugar-la feia una creu amb l'oli que s'empra en l'extremunció. Fa fins a 7 creus en l'exterior de la campana i 4 en el seu interior a més d'escampar pel seu interior l'encens i fer la lectura d'un altre salm i del capítol x de Sant Lluç. Tot eixe ritual es va simplificar a principis del segle xx, concretament amb la seua aprovació per la Sagrada Congregació de Ritus el 22 de gener de 1908. Fins eixe moment havia estat vigent des del segle xvi.¹³ La certificació de la benedicció apareix en els *Quinque Libri* de cada parròquia i concretament s'inscriu en l'apartat dels batejos. Realment este ritus no ho és i és tan sols una benedicció, com la de les esglésies que també s'hi inscriuen.

En resum, la campana és un instrument que forma part de la litúrgia del cristianisme fins al punt que sense la seua presència no s'entén este. La construcció, i molt especialment la decoració, està vinculada al seu valor religiós i al fet que es considera com la veu de l'església, com ja s'ha esmentat adés. La seua importància explicava que forme part del ritual romà l'entrada d'una nova campana abans de començar a utilitzar-se la qual cosa fa que este element no tinga sols un valor musical sinó que siga considerat també com a element espiritual.

2. Les primeres campanes d'Estivella (1645 - 1674)

La vigència de les campanes en el ritual cristià és destacada però la seua implantació sempre està relacionada amb la peculiar evolució del cristianisme en cada territori hispànic. No pot oblidar-se la conquesta i la invasió musulmana que fa que el culte cristià en la península siga arraconat durant diverses centúries. En eixe context cal entendre que la generalització de les campanes i el creixement de les parròquies prové de la creació del regne cristià de València per part de Jaume I. Des d'eixe

¹¹ CABRELLES MARTÍNEZ, J.L. *Op. Cit.*

¹² FERRERES, J.B. *Op. Cit.* Per a mirar una versió original es recomana *LIBER ORDINUM*, monestir Sant Millà de la Cogoya: s. x. A Real Academia de Historia, 2011, edició digital.

¹³ *Ibidem.*, pp. 40-47.

moment hi van conuiuere diferents confessions religioses però la cristiana va passar a formar part del poder polític. Tanmateix moltes comunitats rurals seguiren amb el culte musulmà i el ritual cristià no hi tenia continuïtat. Les aljames jueves o mores eren vives i dominants en els senyorijs, encara que la professió d'eixa religió va estar prohibida per la Pragmàtica dels Reis Catòlics de 1502 i estos passaren de ser sarraïns o mudèjars a moriscos. La realitat, doncs, és que la clausura de les mesquites no va suposar que els oficis cristians es generalitzaren als senyorijs moriscos.

Estivella era una comunitat íntegrament de moriscos a on la seua església va sorgir com annex de Santa Maria de Sagunt i així ho va ser fins a 1535. Des d'eixe moment es constituïx com a parròquia diferenciada que sens dubte naixeria a partir de la transformació de l'antiga mesquita en temple cristià. Com diuen algunes fonts, el seu primer capellà va ser Antoni Baella¹⁴. El retaule de la Sang, datat al 1538 i donat pel baró Martí de Torres, potser constituïria un dels primers signes artístics del cristianisme en aquell temple. Però la prova que no hi ha una regularitat dels oficis cristians és veu d'una manera molt gràfica en el *Llibre de Visites Pastorals del patriarca Sant Joan de Ribera*¹⁵. Allí, quan explica la realitzada a la Baronia l'any 1574, expressa la necessitat de regularitzar el culte, de manera que el capellà hi fera dues misses els dies festius i que es construísca església a Beselga. N'hi ha proves, també per este document, que durant eixe temps els frares de Sant Onofre de Xàtiva fan els oficis amb major o menor regularitat¹⁶. Abans de l'expulsió morisca del segle XVII tan sols se sap d'un capellà de nom Baltasar Contreres qui apareix, per exemple, en un expedient relatiu a un pleit amb el batle de Sagunt¹⁷. D'eixe temps no es conserven llibres per la qual cosa tot apunta a la irregularitat del culte.

A partir de l'expulsió morisca de 1609, la Baronia ha de recuperar-se no sols demogràficament sinó també econòmicament i religiosament. Així s'explica que també el primitiu temple vaja transformant-se i eixamplant-se, en primer lloc, i que després se'n faça un totalment nou. Apareixen les capelles laterals i les primeres advocacions i, com no, les campanes. Però això passa sobretot en la segona meitat del segle XVII, quan el senyoriu comença a recuperar-se de la crisi. D'eixe moment són també les primeres campanes conservades del Camp de Morvedre, ja que de les anteriors sols en queda el testimoni documental d'algunes, com ara les de Torres Torres del segle XVI¹⁸. Així les primeres de la comarca encara conservades al Camp de Morvedre són la: "Maria" de Benifairó de les Valls (any 1475), la "Maria" d'Algímia d'Alfara (any 1681), la del "Santíssim Sagrament" de Segart (any 1688), la "Maria Xicoteta" de Torres Torres (any 1691) i la "Sant Cristòfol" de Faura (any 1699). La primera és un

¹⁴ SANCHIS SIVERA, J. *Nomenclátor geo-eclesiástico de la diócesis de Valencia*. València: Tipografía Moderna, 1922, p. 225.

¹⁵ AAV (Arxiu de l'Arquebisbat de València) *Fons I* secció xxxi, visites pastorals de Sant Joan de Ribera.

¹⁶ CÁRCCEL ORTÍ, V. *Historia de la Iglesia Valenciana*. València: Arzobispado de Valencia, 1986.

¹⁷ ARV (Arxiu del Regne de València) *Mestre Racional*, sèrie 10089 f. 253-280.

¹⁸ CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, J. «La antigua iglesia parroquial» a *Floresta de pequeñas historias*. València: Ajuntament de Torres Torres, 2008, p. 219: "... encargandose la nueva construcción de las dos campanas "una grande y otra chica" que tenía la iglesia, que se encontraban rotas. Se encargan a Vicente Martínez, buydor de campanas, de la ciudad de Valencia que debiera tenerlas hechas para la fiesta de Nuestra Señora de Agosto de 1591..."

exemple gòtic. Les dos següents correspondrien a l'estil típic del segle XVII, que tal vegada coincidiria amb el de les primeres campanes d'Estivella amb una lletra gran, ocupant diverses línies i amb un pes no excessiu (77 kg i 96 kg). La més antiga és, després de la de Benifairó de les Valls, la d'Algímia d'Alfara i potser s'haja conservat perquè era la dedicada al torn de l'aigua. La de Segart presenta la particularitat de tindre escrit el text en francès i dedicat al Santíssim Sagrament (*loué soit à jamais le très adorable sacrement de l'autel*" és a dir "lloat siga sempre el molt adorable sacrement de l'altar"). De les altres dos, la de Torres Torres de tan sols 17 kg està restaurada i la de Faura amb 207 kg està badada, però el més important és que totes dos presenten ja un estil propi de la centúria pròxima. Un aspecte que cal considerar en totes elles és el fet de la vigència del cristianisme en estes poblacions la qual cosa explica l'antiguitat i conservació de les campanes, ja que en les comunitats exclusivament morisques, a on la pràctica regular del ritual cristià no existix, les campanes tarden més a incorporar-se.

Eixes quatre referències campanístiques no sols aprofiten per conèixer els primers elements conservats sinó per a entendre algunes de les característiques de les primeres campanes documentades d'Estivella, a on l'epigrafia podria ser de grandària gran i quasi segur ja apareixerien les creus en la part exterior. A més potser alguna d'estes en presentaria un relleu dedicat a l'advocació de la campana. El que és ben cert és que les primeres en són el resultat de la consolidació econòmica de la Baronia, després de la recuperació en els anys 30 durant el temps de baró Josep de Monsoriu. Serà aleshores quan es mamprendrà a obrar en el temple per a aconseguir un nou espai beneït posteriorment, en l'any 1675. I sobretot és el moment en el qual es fan les primeres campanes destacades d'esta nova comunitat de vassalls sorgida l'any 1610. Concretament, gràcies a la referència de llibre de batejos del *Quinque Libri*, se sap que el 9 d'abril de l'any 1645 apareix el primer joc de campanes. En eixe moment acaba de faltar el baró Josep de Monsoriu i el rector de l'església és el capellà Francesc Barceló, que hi va exercir entre 1643 i 1652. La raó que se'n beneïsquen dos cal buscar-la en el fet que no n'existira cap pròpia o que estes s'hagueren trencat. El ben cert és que d'eixe any són les primeres datades d'Estivella i que una era més gran que l'altra. No és casual que la gran duga el nom del titular de la parròquia i que la xicoteta el de la Mare de Déu, ja que eixe era el sistema nominal tradicional¹⁹. És un símptoma, a més, que estes foren les primeres i que no n'hi hagueren abans. Els seus noms i els padrins que tenen són realment significatius. La més gran va estar batejada amb el nom de "**Sant Joan**", qui era el titular del temple i al qual se li feia la festa més destacada de l'any. No està beneïda amb els noms dels dos joans (baptista i evangelista) ja que el segon potser encara no havia rebut la cotitularitat del temple. La segona està dedicada a "**Maria i Bàrbera**", és a dir a la Mare de Déu i a una santa protectora i de gran vigència en el santoral de les campanes. Un altre aspecte que cal esmentar, a partir de la documentació conservada, és el padrinatge. Era costum que algunes persones destacades, ja siga pel seu càrrec o pel patrocini de les campanes, presidiren l'acte. En este cas van ser famílies principals de la població les que així ho feren. Per una banda la campana major era apadrinada per Antoni Bolós i Francesca Vilanova, els quals pertanyien a dos famílies que repoblaren la Baronia en el primer moment i que

¹⁹ LLOP BAYO, F. "Les campanes actuals de la ciutat de València" a *Campaners* núms. 1-2, 1989, p. 4.

provenien de la població d'Alboraia. Tanta una com altra arriben a tindre membres en el govern local i en l'alcaldia, la qual cosa suposa el seu prestigi, consideració i riquesa. L'altra campana fou batejada per Josepe Renau i Vicenta Mengara. La família Renau va ser una de les refundadores de la Baronia, provinent com moltes d'elles de les Useres, i que es va instal·lar a Beselga. Tanmateix la connexió de la padrina amb la població no queda clara ja que eixe cognom no existia a la població per la qual cosa es pot pensar que tenia un altre tipus de vinculació.

La segona benedicció de campanes documentada és de 1662, quan concretament el 10 de desembre d'eixe any en fou beneïda una que en va rebre el nom de "**Sant Joan Evangelista**". Així completava l'altra que rebia el nom de l'altre Sant Joan. Normalment, en el nomenament de les campanes, la mitjana rebia el nom del segon titular per la qual cosa s'entén que la beneïda l'any 1662 en fóra la segona més destacada. Esta benedicció presenta una peculiaritat: és l'única de la qual es diu que "fou batejada", quan el ritual romà considera que les campanes no són estrictament batejades sinó beneïdes. S'entén que les altres anteriors continuen vigents de manera que en total n'hi havia tres, el que suposa que almenys existia no sols una espadanya sinó tal vegada ja un primer campanar, a on totes tres estarien ubicades. Tot açò va ser en el temps en el qual era rector Llaume Llençol i a on continuava governant la baronessa Francesca de Monsoriu, la qual comptava ja amb la majoria d'edat. És important recordar esta senyora perquè durant el seu govern és quan s'avançaren i acabaren les obres del temple; tot i que l'embelliment de la zona central amb el seu escut senyorial és del temps del seu fill el baró Baltasar Escrivà d'Hixar Monsoriu. Un altre aspecte destacat és que el padrí fou Mateu Vilanova, qui era en eixe moment l'alcalde de la localitat. És una mostra que la família Vilanova continua destacant a la població ja que un altre membre familiar va apadrinar la campana major de 1645.

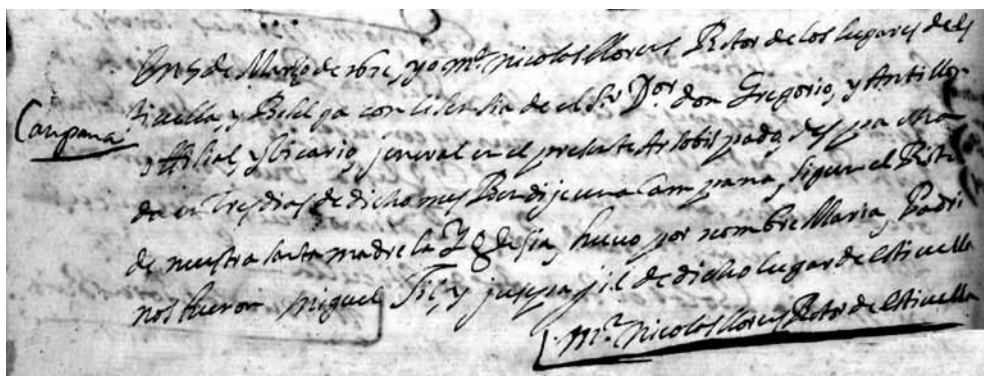
La darrera campana que es va beneir abans d'acabar el temple va ser l'anomenada "**Maria**" de l'any 1671. És el nom reservat a la tercera en importància dels campanars. Els padrins en varen ser Miguel Gil i Josepa Gil. Sembla que eren pare i filla tot i que en no saber el segon cognom no se'n té la certesa absoluta. Esta família provenia d'Albalat dels Tarongers i es van instal·lar a la població, segurament per a fer-se càrrec del molí del Baró.

En definitiva, se suposa que amb estes campanes de l'any 1671 es va beneir el temple el 24 de febrer de 1675. Per tant és fàcil pensar que hi hauria ja un joc complet. Se'n desconeix la decoració i la vigència, però com s'ha dit potser tinguerà semblança amb les encara conservades en la comarca pel que fa al pes i a l'epigrafia.

3. *Les campanes de la nova església (1675-1763)*

Els anys 1674 i 1675 constitueixen un gran referent històric en la història de la població, amb la benedicció de les esglésies d'Estivella i Beselga. Eixos anys, com consta als primers *Quinque Libri* de l'església²⁰, es van beneir els temples, i des

²⁰ APE (Arxiu Parroquial d'Estivella) *Quinque Libri*, núm. 1. AME *Economia i Hisenda*, caixes 20 i 24.

Inscripció de la benedicció de la campana de 1671 al *Quinque Libri*.

d'aleshores es va celebrar els 24 de febrer l'aniversari de la data, tal com s'especifica en els pressupostos municipals dedicats a la festa de la Translació durant el segle XVIII²¹. Realment quedaria molt a definir com ara les capelles laterals o el mateix campanar i resulta difícil saber l'estat inicial, cal suposar que el temple com a tal restaria en gran part exempt. Tan sols alguna capella n'estaria acabada, com la de la Mare de Déu del Roser, la qual ja tenia una confraria que la mantenia des de 1661²². També hi hauria algun espai per a les campanes, però que no està definit com seria.

La realitat és que des de la benedicció fins a l'arribada de noves campanes no passen molts anys ja que el 12 de febrer de 1689 se'n beneix una altra amb el nom "**Jesus, Maria, Joseph i Bàrbera**". Pràcticament és el mateix any en què es beneix també la de Segart dedicada al Santíssim Sagrament, la qual es va fer l'any 1688. Este nom genèric que sol aparèixer en les campanes del segle XVII, indica que la seua grandària i la seua importància no la farien ser de les principals. Potser substituiria la "Xicoteta" de 1645, encara que això no deixa de ser una hipòtesi. Els seus padrins varen ser el matrimoni de vidus format per Francesc Gamón Gasch (1664 - 1686) i Tomasa Argilés Bolós (1668 - 1707) els quals s'havien casat en el mateix any²³. En eixe any estava de capella regent Vicente Dondara Clave, trinitari del convent del Remei ja que l'anterior, Josep Peris Boronat, no estava i tampoc havia arribat el qui seria el següent capellà del municipi, Valer Queralt. Continua sense saber-se'n molt més i les notes aparegudes al *Quinque Libri* són semblants a la benedicció d'altres campanes. S'especifica l'existència de la llicència eclesiàstica del vicari general Marcos Alcaraz en nom de l'arquebisbe Tomás Rocaberti i finalment apareix la signatura del capellà.

Tan sols 10 anys més tard, el 26 de novembre de 1699, és beneïda una altra campana, el que significa que hi ha necessitat de reemplaçar-ne alguna que ha quedat inutilitzada. És també l'any en el qual es beneix la "Sant Cristòfol" de Faura, que tot i

²¹ AME (Arxiu Municipal d'Estivella) *Economia i Hisenda*, caixes 20 i 24.

²² APP (Arxiu de Protocols Notarials del Patriarca) *Protocols de Felip Benagues*, 23, 144, ff 56-58 v.

²³ Francesc Gamón Martí havia estat casat amb Àngela Mauria Albella el 1679. Tomasa Argilés Bolós s'havia casat amb Josep Renau Gasch l'any 1686.

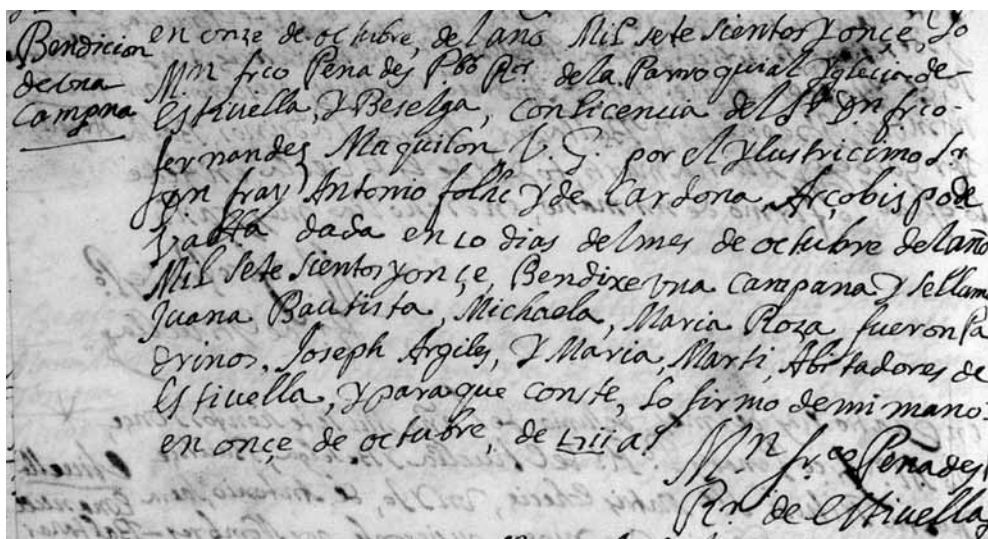
badada encara es troba i és la que té més pes de les quatre conservades del segle XVII (207 kg). El més destacat és que des d'este moment se'n beneix una per dècada fins a l'any 1711 de manera que arriben a haver-ne un total de quatre. Tret de l'última, dedicada al titular, cap d'elles porta un nom que indique la seua grandària per la qual cosa, i a partir de la denominació, cal concloure que eixa seria la campana major. En esta ocasió, en l'any 1699, rep la campana el nom més de llarg de totes les que hi ha al llarg de la història: "**Maria, Josepha, Francisca, Blasa, Juana, Bautista, Matias, Thomasa, Dimas, Andrevia, Ángela, Tadea, Antonia, Catalina, Bárbara, Manuela y Vicente**". El fet que estiga dedicada en primer lloc a la Mare de Déu pot indicar que es tracte d'una tercera campana i que substituïska la de 1671. A més, el que els padrins siguen el batle de la població, Andreu Vilanova, i la vídua de l'antic batle Roc Bolós, Ángela Navarro, fa suposar que n'és destacada.

Finalment, abans d'acabar-se l'actual campanar del segle XVIII, encara es canviaren dos campanes més. Se suposa que totes estes beneïdes a principis del segle XVIII no són de gran qualitat i en no tindre gran resistència calia renovar-les ràpidament. També una altra hipòtesi, menys probable, és que a mesura que se'n beneïxen no totes foren retirades i que en convisqueren alhora més de quatre, si estes no eren de grans dimensions. El 16 d'octubre de 1706 se'n va beneir una de nom "**Maria, Blasa, Juan, Francisca, Mateva i Isadora**" i una altra l'11 d'octubre de 1711 anomenada "**Juana Bautista Michaela i Maria Rosa**". La primera porta una denominació mariana i també, entre d'altres, el nom d'un dels patrons de la població (Sant Blai). Això indica que podria estar substituïnt l'anterior campana de 1699. L'altra té el nom del patró de la parròquia així que cal considerar-la com la més important i pot ser que substituïra la "Grossa" de 1645. De totes dos es coneixen els padrins, els quals són persones importants de la població, per la qual cosa es pot pensar que ocuparen un lloc destacat al campanar. La de 1706 fou apadrinada per Matheo Gamón Argilés "Mosso" (1692) i Isadora Beltrán Gil (1693-1752), els quals tenien aleshores 13 anys. La segona fou apadrinada per Josep Argilés i Maria Martí, segons està certificat, els quals tot i que no ho especifica podria tractar-se d'un matrimoni²⁴. El fet que una tal Maria Martí tinguera sepultura pròpia a la capella de la Mare de Déu dels Desemparats, pot indicar que fóra un personatge de destacat poder econòmic. No obstant, allò important és que la seua denominació, coincidint amb el patronatge de l'església, justifica que fóra una campana destacada en dimensions, fins al punt de substituir la que fins eixe moment era la més important, la "Major" de 1645.

Fins ací quedarien analitzades les primeres campanes d'Estivella que sols es coneixen documentalment. Totes arriben a desaparèixer amb el temps, quasi segur per trencar-se. No ha passat el mateix amb unes altres de la comarca. Les primeres conservades del segle XVIII corresponen a un període cronològic molt curt que va de 1725 a 1737. En total se'n conserven 5: "La Santa Maria" de Benifairó de les Valls de

²⁴ APE *Quinque Libri* núm. 2, 1677-1711. Apareix el matrimoni d'una tal Maria Martí amb un Jaume Argilés en l'any 1692. Diu que l'origen d'ella és Alfara de Montcada. No apareix cap matrimoni d'un Argilés i una Martí en tot el llibre més que este. APE *Quinque Libri* núm. 3, 1712-1776. Apareix el soterrar d'una Maria Martí l'any 1721 a la capella de la Mare de Déu dels Desemparats (situada aleshores a l'actual altar de la M.D. del Pilar) i que era casada amb un tal Jaume Argilés. Estes dos referències fan pensar que tal vegada el padrí no fóra Joseph Argilés sinó Jaume, encara que açò no passa de ser una hipòtesi.

1725, la "Tiple" de Quartell de 1725, la "Sant Jaume" de Petrés de 1730, la "Santa Maria" de Quart de les Valls de 1731 i la dels "Sants de la Pedra" d'Algar de 1737. Si hi ha alguna característica comuna és que estes encara no tenen una grandària considerable, tret de la "Santa Maria" de Benifairó de les Valls, la qual va ser la campana major amb 496 kg. Les altres estaven dedicades a l'agricultura com la dels "Sants de la Pedra" d'Algar o la "Sant Jaume" de Petrés que era la del torn del reg. Totes elles posseïen creu en la seua epigrafia, com era normal, però cal assenyalar la patriarcal que apareix a la "Santa Maria" de Quart de les Valls, la qual trenca la típica creu potaçada que és més comuna.

Inscripció de la benedicció de la campana de 1711 al *Quinque Libri*.

4. Les primeres campanes del nou campanar (1764)

Al llarg del segle XVIII les obres en l'església continuen desenvolupant-se amb la presència dels senyors de la població que segueixen patrocinant-les en gran part. Són els temps durant els quals governa la baronia primer el comte de l'Alcúdia, Baltasar Escrivà d'Híxar Monsoriu²⁵, i després el comtes de Carlet (Joaquím de Castellví Escrivà d'Híxar i Joaquim Castellví i Idiàguez) en les obres del temple²⁶ i en les festes²⁷.

²⁵ ADV - FDA (Arxiu de la Diputació de València - Fons de la Duquesa d'Almodòvar) *Propietats i drets: arrendaments*, llibre 42: "paga de Todos Santos 1740... 193 libras en la obra de la parroquia..."

²⁶ ADV - FDA *Administració: Carlet - Alcúdia* caixa 10. Fa el pagament de la peanya.

Ibidem., caixa 13 pagament de la custòdia de l'església.

Ibidem., caixa 17 pagament del retaule de la Mare de Déu del Roser i la daurada l'any 1766.

²⁷ ADV - FDA *Administració: Carlet - Alcúdia*, llibre 36 "...per lo gasto de fer la festa del Rosari en la Església de Estivella per conte de Su señoria en los anys 84, 85 y 1786...". *Ibidem*, caixes 10, 11, 13 i 14. Pagaments de la festa de la Mare de Déu del Roser del primer diumenge de gener dels anys 1754, 1755, 1756, 1761 i 1762.

Tanmateix, respecte a la centúria anterior s'experimenten diversos canvis produïts per l'enfortiment del poder municipal. L'ajuntament, doncs, recapta i realitza obres públiques. A més col·labora en les obres de l'església molt especialment en les del campanar. No és molta la documentació que se'n conserva però destaca la de l'Arxiu Municipal, on s'esmenta els pagaments per als treballs finals del campanar i concretament el del penell. El document de comptes presentat per Francesc Bolós l'any 1734 diu "*para el gasto del que traxo la veleta y las piedras con el carro...*"²⁸ amb la qual cosa s'entén que les obres finals d'eixe campanar estaven acabant-se. Si a més se li afegim que en l'any 1730 es va finalitzar la façana principal de l'església, com està allí gravat, i que l'any 1739 es va enllestir el rellotge de sol del campanar se suposa que s'acabà entre estes dates. Esta construcció cal emmarcar-la dins l'escola de campanars barrocs del segle XVIII entre els quals els grans exponents eren J.B. Pérez Castiel i el seu nebot José Mínguez. Tot això fa pensar que este es puga atribuir a l'escola de J. Mínguez, ja que se sembla a algunes de les seues realitzacions com ara el campanar de Sant Esteve de la ciutat de València. Entre les seues característiques cal destacar-ne dos: els entaulaments que separen els tres cossos del campanar presenten dos cornises molt pronunciades que trenquen la verticalitat del campanar i la seua decoració pictòrica vistosa i completa.²⁹

La realitat és que l'any 1739 està acabada tota l'obra arquitectònica i que s'ubicaren les campanes al seu espai. No obstant això les primeres que actualment s'hi conserven són de 1764, per tant les anteriors anaren desapareixent tot i que se suposa que abans d'eixa data ocuparien el nou campanar

Les campanes beneïdes en el darrer terç del segle XVIII són dos: una menor, coneguda popularment amb el nom de "**Cimbalet**", i una altra que, per ser la segona del campanar, es va dir popularment la "Mitjana". Totes dos apareixen perfectament datades i anomenades i se sap que foren pagades per l'Ajuntament pels comptes de Francesc Blasco l'any 1767³⁰.

Una peculiaritat d'estes campanes és que no apareixen beneïdes enlloc. Tot açò fa pensar que o bé provenien d'algunes anteriors refoses o que vingueren d'altres llocs. La segona hipòtesi no resulta molt creïble perquè restaria algun document relatiu a la venda o a la donació i resulta més justificada la primera. Un fet que ajuda a justificar esta possibilitat és el fet que s'hi reproduïsquen sargantanes ja que és un element que s'associa en alguns casos al fet de refondre les campanes. Tal vegada, si era així, una poguera vindre de fondre's la xicoteta de 1645 que es deia "Maria Bàrbera" o de la de 1689 que tenia el nom de "Jesús, María, Joseph i Bàrbera" i l'altra de la de 1699 que entre el seu extens nombre de noms tenia el de Bàrbera.

Tanmateix provinguen o no d'estes anteriors el ben cert és que no foren ubicades en l'any 1764 sinó que s'esperaren uns anys per a situar-les, una circumstància que no resulta del tot comuna que la datació de la campana siga diferent de la ubicació, a no ser que estes vingueren d'un altre lloc. La realitat és que els comptes municipals de 1767 de Francesc Blasco arreplega les despeses d'algeps, d'obriers,

²⁸ AME, *Economia i Hisenda* caixa 20, doc. 16.

²⁹ BLASCO, J.M. "Restauració del campanar" a *Entretots* núm. 47, 2000, pp. 41-44.

³⁰ AME *Economia i Hisenda*, caixa 24 doc. 19 "Doní a Visente Blasco para pagar las campanas 18L 23 S".

manyà i fuster³¹. No se sap la procedència de les persones de diferents oficis, tret que el manyà era de Morvedre, ni tampoc l'autoria de les campanes.

La campana "Mitjana" és una de les més destacades del conjunt tant per la seua epigrafia com per la sonoritat³². Quan el 1764 se li imposa els noms de "Santa Maria i Santa Bàrbera" se suposa

que encara alguna campana major continuaria vigent ja que la denominació de la campana principal solia ser coincident amb el patronatge de l'església, en este cas Sant Joan Baptista, i la "Mitjana" no tenia el nom d'este patró. Així la primera campana major d'Estivella fou la de 1645 dedicada a Sant Joan. Esta potser es va perdre amb el pas del temps ja que el 1711 se'n va beneir una amb els noms de "Juan Bautista, Michaela i Maria Rosa". És fàcil, doncs, que l'any 1764 estiguera al campanar la de 1711 i que malgrat el bon acabat de la "Mitjana" esta mai no fóra la campana major. Una coincidència, pel que fa a esta campana, és que el mateix any en la població de Benifairó de les Valls en va dedicar una a Santa Bàrbera, la qual va constituir en aquell moment també la mitjana. La campana presenta un molt bon acabat amb una decoració a on apareixen garlandes,

La campana "Mitjana" al campanar.

sargantanes i una creu. Va estar orientada cap a l'oest mirant cap a les aleshores plaça de Margalló o Major (actual de la Constitució). La seua part externa presentava una creu al costat de les quals i en la part inferior apareixen dos sargantanes. Eixa característica junt amb la seua destacada garlanda en la cintura de la campana, des d'on eixia una altra cap avall i una tercera sargantana en la part superior, en són els trets principals.

En esta etapa de construcció de campanes de la comarca, la principal característica n'és l'augment del tamany. La mitjana "d'Estivella feia 408 kg però encara n'hi

³¹ *Ibidem*.

³² INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA "La Mitjana" a Estivella, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport (edició digital). "Diàmetre: 89, Altura bronze: 69 Vora: 9 Pes aproximat: 408. Epigrafia terc: 2 cordons/ "S//Y// STA// BARBARA//ORATE//PRONOBIS// (cordó) / (garlanda de triangles invertits)/(07) (sargantana). Epigrafia mitja (00) creu) / (cordó) / (garlanda) / cordó.

Epigrafia de la campana "Mitjana".

lleus de gran qualitat com el de la campana "La Reina dels Àngels" de Benavites (any 1779) que és l'única campana del segle XVIII amb autoria i que correspon a Juan Antonio de la Viña. A més presenta un conjunt de relleus de sants molt destacats (Sant Miquel, Santa Bàrbera, Sant Antoni, Santa Caterina) i una creu amb una important decoració amb galls, escales, llances i escuts que li donen un gran singularitat. Però, entre totes, la que guarda més semblança amb la "Mitjana" d'Estivella és la "Gran" d'Alfara de la Baronia que tot i més xicoteta presenta una creu potençada envoltada per dos sargantanes encara en esta apareix el crucificat i en la d'Estivella no. En eixe sentit la creu resulta més semblant a la "Sant Joan" de Benifairó de 1784 encara que esta última sense decoració vegetal en la base de la creu i sense els tres claus de Nostre Senyor que apareixen envoltant la d'Estivella. El que resulta més peculiar d'esta campana "Mitjana", respecte a les altres, és la gran garlanda de motius vegetals situada al mig i la de triangles invertits que apareix al terç.

Pel que fa a la segona campana coneguda del campanar, la qual va rebre el nom del "Cimbalet"³³ se sap que la seua història és paral·lela a la de la "Mitjana". La compra i col·locació, com la de l'altra s'arregla a la documentació municipal, a on rep el nom el "Campanico"³⁴. La decoració i estil recorden la campana "Mitjana", com si fóra obra del mateix autor És d'un xicotet tamany ja que sols pesa 16 kg i la funció principal no era la de voltejar-la sinó indicar el darrer dels tocs i el començament de la consagració. La denominació popular de "Cimbalet", col·loquialment "Simbolet" té el significat de cimbal menut³⁵. Encara que originàriament va estar al campanar fou traslladada a l'ermita de Beselga a principis dels anys 70 i va tornar al seu lloc original l'any 1999.

havia de més grans com ara la Maria Miguela de Torres Torres amb 562 kg, "la Reina dels Àngels" de Benavites amb 481 kg o la "Santa Bàrbera" de Benifairó de les Valls amb 308 kg. Sols l'excepció foren el "Cimbalet" d'Estivella amb 14 kg, el "Cimboriet" de Santa Maria de Sagunt amb 14 kg i o el cas especial del "Jesús" de Quart de les Valls amb tan sols 10 kg. Algunes tenen re-

³³ INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA "El Cimbalet" a Estivella, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport (edició digital). "Diàmetre: 30, Pes aproximat: 16. Epigrafia terc: "JH MARIA JOSEPH AÑO 1764". M. Creu.

³⁴ AME *Economia i Hisenda*, caixa 24, doc. 19 "...De comprar los yesos del campanico..." "... De las barceggas de yeso para empezar el campanico..."

³⁵ BLASCO, J.M. "La quinta campana" a *Entretots* núm. 33, 1997, p. 41.

El Cimbalet.

Esta constituïx un exemple excepcional de campana xicoteta del qual sols queda actualment dos exemples a la comarca datats en este temps: el “Cimboriet” de 1768 de Santa Maria de Sagunt que té un pes semblant (14 kg) i la «Jesús» situada a l'ermita del Pòpul de Quart de les Valls amb un pes encara menor (10 kg). Les campanes menors tenen la peculiaritat de rebre quasi el mateix nom “Jesús, Maria i Josep” encara que la de Quart presenta la inscripció genèrica “Viva Jesús y Maria”. És un nom comú més que una denominació pròpia de la campana.

En definitiva, la construcció en el segle XVIII del campanar no suposa la renovació del joc de campanes en la seua totalitat. És un temps durant el qual segurament conviuran amb les més antigues, i a on les noves estan subvencionades per l'Ajuntament. No se sap ni l'origen ni l'autoria però sí que tenen un bon acabat i una destacada sonoritat.

5. Les campanes del segle XIX i el naixement de les noves festes majors

L'entrada del segle XVIII va estar marcada per un període de crisi. A Estivella i Sagunt van esclatar al 1801 el motí contra el pagament de drets senyoriais motivats per la crisi econòmica, el qual també va iniciar-se a altres poblacions valencianes. En totes elles un misteriós personatge anomenat “Pep de l'Horta o de la Muntanya” feia una crida perquè no es pagaren els drets senyoriais³⁶. I no sols això sinó que a més una greu crisi política va estar produïda per la invasió francesa, la qual va tindre importants conseqüències socioeconòmiques i, com no, patrimonials. Els expolis, especialment en el patrimoni religiós, van fer que una part de la memòria històrica dels pobles desapareguera. En eixe context va dissenyar-se la primera constitució espanyola de 1812 per a encapçalar la tornada de la monarquia borbó a Espanya i

³⁶ AHN (Arxiu Històric Nacional) *Consells*, expedient 6 - quadernet 1 “Expediente sobre los alborotos de Estivella”.

l'expulsió dels francesos. Però la tornada de Ferran VII com a rei va ocasionar el reforçament de la ideologia reaccionària i l'eliminació de l'incipient liberalisme nascut al si de la Constitució. La realitat es que en el segle XIX la societat espanyola i la valenciana evolucionen de manera bipolaritzada, entre el liberalisme i el tradicionalisme en les seues diverses formes polítiques, de manera que pendularment triomfa una sobre l'altra. Mentrimentres s'enfonsa el sistema feudal i les relacions vassallístiques sobre la terra.

Per a l'Estivella el segle XVIII suposa la decadència del senyoriu³⁷ i el temps del govern de la duquessa d'Almodòvar, una de les nobles valencianes que va concentrar més títols i propietats al llarg de la seua vida. Però també significa el triomf d'un nou calendari festiu a on el patronatge tradicional de Sant Joan i Sant Blai és desplaçat pel de la Santa Creu del Garbí i Sant Josep. El 1784 va ser votat com a patró d'Estivella Sant Josep³⁸ i l'any 1787 va erigir-se la Santa Creu a la muntanya del Garbí del terme d'Estivella³⁹. Des d'aleshores, amb major o menor intensitat, es van celebrar eixes festivitats fins al punt d'erigir-se'n en principals. En tota eixa situació van tindre molt a veure diversos personatges com ara Francesc Galbis i la seua família (promotor de l'erecció de la Creu i de les celebracions festives dels primers anys), Joan B. Obrer (arrendatari del baró i promotor de les calderes que es feren per a festejar la festa el primer any). A més també cal destacar-ne dos figures religioses: el capellà Joaquín Andreu (promotor de les obres de l'ermita de la Santa Creu al Garbí l'any 1820 i primer clavari voluntari l'any 1824 de la Clavaria que es va formar per a organitzar la celebració de la festa) i fra Mariano d'Estivella (autor de la crònica de l'erecció de la Santa Creu al Garbí l'any 1987).

Dit tot açò i davant la necessitat de dotar-ne d'una major i una altra menor a l'església, es van beneir l'any 1821 dos noves campanes que popularment es van conèixer amb el nom de la "Grossa" i de la "Mitjana". La primera, la qual des d'aleshores va ser la més destacada, va situar-se a la banda nord, mirant a la plaça de l'església i per tant a l'espai més principal. L'altra es va ubicar enfront, a la banda sud i mirant cap a les muntanyes.

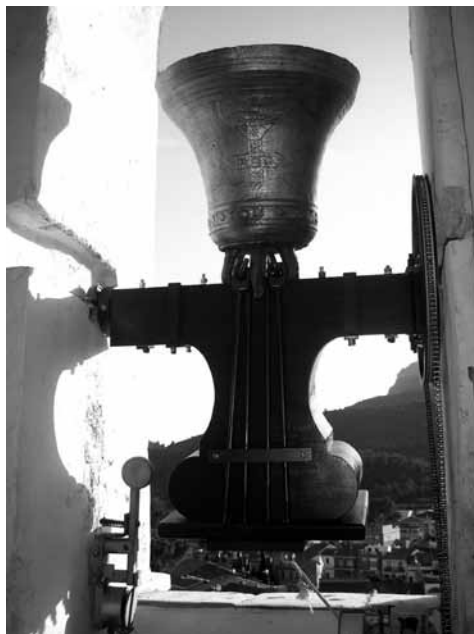
Les campanes van estar beneïdes el 30 de juny de 1821. No és casual que es triara els mesos on l'oratge és més estable i els dies més llargs ja que la seua construcció es feia a l'exterior. No sé sap ben bé si seria la mateixa plaça la que acolliria la fabricació, o si seria a l'hort de la duquessa d'Almodòvar, com va passar el 1851. Realment la seua decoració i acabat són semblants i demostra que tenen la mateixa autoria, tal com s'especifica en el *Quinque Libri* on s'esmenta Vicent Cases i Joseph Soler Cases (oncle i nebot) com autors. L'epigrafia se centra en el terç amb una inscripció que fa referència als seus noms i l'any realitzada en dos línies a més de dos cordons emmarcant-les dalt i baix. Tan sols hi ha una diferència entre una i altra: que en acabar la inscripció del nom hi ha elements decoratius en la "Xicoteta". A més presenten en la

³⁷ MESA, L. "La decadència del senyoriu (1750 - 1870)" a *La baronia d'Estivella (segles XV - XIX)*. Sagunt: Alfons el Magnànim - Diputació de València, 2000, pp. 83 - 92.

³⁸ MESA, L. "Una altra manera de festejar Sant Josep al Camp de Morvedre: les tradicions d'Estivella" a *Llibret de la falla el Mocador de Sagunt* any 2010, pp. 276 - 287.

³⁹ MESA, L. "El naixement de la Festa de la Creu d'Estivella com a gènesi de l'enfonsament de la societat de l'Antic Règim" a *I Congrés Universitari d'Història Comarcal CEU*, 2007.

part encarada cap a l'exterior i al mig una creu molt semblant en ambdós casos, en la "Xicoteta" és proporcionalment més gran i ocupa tot l'espai mentre que en la "Grossa" sols ho fa en la meitat.

Campanes "Grossa " i "Xicoteta" al vol.

Dels personatges vinculats a la realització de les campanes ha quedat constància: dels mestres campaners, dels padrins i de les autoritats religioses participants i promotores. Els seus autors, oncle i tio, no treballaren en la comarca més que a Estivella ja que l'únic mestre campaner conegut que hi va treballar fou Antonio Guillem (a Quartell el 1801 i a Algar el 1826). Tampoc es coneix cap treball d'ells a terres valencianes. Se sap que el preu total de les campanes fou de 40 lliures a més dels 20 euros que si els afegiren per a l'alimentació i que la més gran pesava 55 arroves i la menor 13.30 lliures. Els padrins van ser el capità Francisco Lluesma i la seua muller Vicenta Cabañes. Este personatge fou un destacat capità de seguretat pública durant la guerra del Francès destinat a la ciutat de València, els servicis del qual van estar reconeguts. La seua actitud va ser decisiva amb el control de la ciutadella en els primers moments de la revolta que va esclatar, quan abdicà el rei borbó a favor de la dinastia Bonaparte⁴⁰. Realment la seua funció com a capità era la de protegir la Junta dels atacs dels

⁴⁰ AHN - Fondos de la Guerra de la Independencia, *Junta de Valencia: Estado 83 N* "... salió el Capitán Lluesma con una compañía en busca del enemigo hasta el lugar de Quarte y habiendoles encontrado sufrió un vivo fuego hasta el anochecer en que se regresó a esta ciudad para ocupar el destino propio de Guardia de la Junta Suprema..."

"...Y en cumplimiento del anterior decreto expuso el referido Sr D.ⁿ José Caro lo que sigue= Valencia treinta de Enero a Mil ochocientos nueve: Exm. Señor Es cierto que D.ⁿ Franco Lluesma contribuyó a la quietud pública en

llauradors extremistes però a més ell, com els Bertrán de Lis, estava relacionat amb activitats comercials. Per eixa raó quan s'instal·len en el poder, en el moment que governen els liberals, ocupen càrrecs comercials com el que sens dubte seria el de "Cabo de Contraregistro" a Estivella. També es pot dir d'este personatge que sembla era un llaurador que va estar prop des germans Bertrán de Lis (destacada família promotora dels moviments liberals) i que el 23 de maig va participar en el mític alçament de la plaça de la Companyia del poble de València contra Napoleó⁴¹. Un alçament que tòpicament ha estat atribuït a Vicent Domenech "El Palleter" quan tot sembla que va estar organitzat i promogut pels germans Bertrán de Lis.⁴² Finalment pel que fa als personatges religiosos, cal dir que el capellà Joaquín Andreu durant el temps que hi va exercir, el qual no va ser més que de 1819 a 1825, va potenciar la Festa de la Santa Creu del Garbí tant amb les obres a l'ermita com també amb la creació d'una Clavaria. És evident que la seua actitud seria decisiva també per a la benedicció d'una nova campana que portarà el nom de la Creu. El segon personatge religiós destacat fou el frare Mariano d'Estivella, qui no sols va ser testimoni de la col·locació de la Santa Creu al Garbí el 1787, de la qual cosa va escriure un diari⁴³, sinó que a més al llarg d'este primer terç de segle va

los días que estubo en Val^{en} y que executó quanto yo le mandé con toda precisión salvando por sus efectos la Capital de su ruina. Me avisó a tiempo del modo de pensar de algunos enemigos del País y poniendo en efecto las máximas que le dicté, con su influencia cortó ...la sedición; y últimam^{te} queriendo contribuir mas a la tranquilidad pública extendió una instancia para la Junta del Reyno en que pretendia formar una Compañía, que conservando los movimientos de los enemigos interiores pudiera contener sus maldades con la fuerza. Como yo estaba enterado de du modo de proceder exigió de mi que informase su Instancia, y lo hice arreglandome a los resultados que me constaban de su modo de proceder. La Junta tubo a bien acceder a su solicitud, y desde entonces acá puede la misma Junta informar de los resultados de sus operaciones..."

⁴¹ FRASER, R. *La maldita guerra de España*. Barcelona: Planeta, 2006, p. 128 i 234. La informació que apareix en este llibre relativa al capità Francisco Lluésma es basa en la documentació de l'Arxiu dels Bertrán de Lis, propietat ara de la vídua del doctor Marañón. Allí s'explica que la seua professió era la de llaurador i que participà en l'alçament de 23 de maig contra Napoleó i en l'arrestament del reaccionari Pare Calvo.

"...entre los congregados aquella mañana del lunes 23 de mayo en la plaza de la Compañía ... estaba el labrador Francisco Lluésma y su compañero Vicente Rausell (cuya profesión se desconoce aunque es muy probable que fuera también labrador)... estaban muy bien preparados para aquel momento: dinero en la mochila y un estandarte fernandino listo para ser desplegado... Pocas dudas caben que el labrador y su amigo, que han pasado desapercibidos para los historiadores y cronistas locales durante casi dos siglos, eran miembros de confianza del ejército privado de Bertrán de Lis que se había introducido entre la muchedumbre aquella mañana para incitar el levantamiento popular y controlarlo."

"... Calvo fue fácilmente derrotado. Bertrán de Lis llamó a sus dos agricultores de confianza Francisco Lluésma y Vicente Rausell, para que lo arrestaran y lo embarcaran en una fragata que aquella misma noche zarpaba hacia Mallorca..."

⁴² El diccionari biogràfic no publicat de Mariano Casas té una eixida dedicada al capità Francesc Lluésma que diu el següent:

"Lluésma, Francisco. "Labrador" (AHN), "Capitán de la Seguridad Pública" (AHN) "Gobernador de la Ciudadela", on apresca Calvo (AHN). Segons Rico, sota les ordres de "Ermenegildo Vidal", ocupa la Ciutadella. Lluint amb la seua companyia a Quart durant l'atac de Moncey. Afirmar haver protegit (amb Calabuig) Caro de les ambicions d'altres (com Glez Moreno o Rico) en un document de 1809, que Caro suscriu. Agregat al Resguardo de Rentas en 1809 (AHN). Viaja a Mallorca a primers de 1812 amb els integrants del Resguardo de Rentas. Després de 3 mesos marxa a Alacant, on realitza diverses tasques d'informació, correu i agitació.

⁴³ APE *Breve resumen del origen que tuvo la santa Cruz del Garbí colocada en la cumbre del monte que le da nombre en el término y jurisdicción de Estivella*, 1831.

exercir el ministeri i també la docència⁴⁴. Indubtablement la seua participació, i la del capellà d'Albalat dels Tarongers⁴⁵ en la cerimònia va ser important però sobretot decisiva per a la dedicació del nom de la campana a la Creu.

Detall de les creus de les campanes "Grossa" i "Xicoteta".

La campana "Grossa", dedicada a la **"Santa Creu i la Immaculada Concepció"**, constituïx, no sols la més gran de tot el joc sinó també la de major pes de totes les conservades al Camp de Morvedre amb els seus 729 kg⁴⁶. Les següents que li segueixen són l'"Ana Maria" de Quartell amb 579 kg, la "María Miguela" de Torres Torres amb 562 kg i la "Santa Maria" de Benifairó de les Valls amb 496 kg. S'observa, doncs, que hi ha una gran diferència de pes entre esta i la resta de campanes grosses. No obstant això la seua major grandària no cal associar-la amb un millor acabat ja que decorativament és molt més inferior a les altres. De totes les que es feren aquells anys de finals del segle XVIII fins a 1821 realment esta és una de les més pobres decorativament i destaca fonamentalment pel seu tamany. Cal dir que la major similitud amb altres campanes construïdes en els mateixos anys és amb la campana "Maria Salvadora" de Petrés de l'any 1814, la qual també hi és coneguda popularment amb el nom de

⁴⁴ Per a completar el paper de mestre de Fra Mariano d'Estivella cal mirar: MESA I REIG, L. "Del temps de la testamentaria de la Duquesa d'Almodòvar a les primeres escoles (1815-1832)" a *Dels inicis de l'ensenyament al segle XVIII a les memòries tècniques de 1908 i 1909*. Sagunt: Ajuntament d'Estivella, 2009, pp. 32-3.

⁴⁵ APE *Quinque Libri 1804 - 1833*, núm. 5 secció batejos «...concurrieron para la mayor solemnidad de dicha bendición el D. D. Luis Martínez cura de Albalat de Segart y el P. Mariano de Estivella capº maestro actual de este lugar de Estivella...».

⁴⁶ INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA "La Grossa" a *Estivella*, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport (edició digital). "Diàmetre: 108, Altura bronze: 85 Vora: 8 Pes aproximat: 729. Epigrafia terc: 2 cordons/ "LA SANTA CRUZ Y LA CONCEPCION"/ (2 cordons) / "AÑO 1821".

“La Grossa”. Tot i que el pes és molt menor (466 kg) es veu com la decoració també és prou senzilla amb una creu potaçada en la zona central que no és de gran tamany.

La campana “Xicoteta”, dedicada a “Sant Blai i Sant Joan”, presenta unes característiques molt semblants a la “Grossa” però amb un tamany i pes reduïts. Tot i això presenta un pes superior al d’altres campanes menors del Camp de Morvedre.⁴⁷ La seua tipologia coincidix en gran part amb la “D’hores de Santa Teresa de Jesús” de Petrés datada l’any 1821. Malgrat que esta presenta una decoració major pesa uns 152 kg, nombre molt semblant al 166 kg de la xicoteta. A més la creu potaçada del mig està resolta de forma semblant a la d’Estivella. Un tret molt peculiar és que els noms imposats durant la benedicció i inscrits així al *Quinque Libri* no són coincidents amb els escrits en la campana. Sovint solia passar que durant la realització de la campana no se sabera amb certesa el nom amb el qual s’havia de beneir i per eixa raó es produïra eixa diferència. De totes maneres la solució nominal adoptada durant la benedicció resultava més adient ja que Sant Joan i Sant Blai són els dos patrons més antics de la població i a més tots dos havien entrat en certa decadència per la consolidació d’un nou calendari de festes patronals protagonitzat per la festivitat de la Santa Creu del Garbí i de Sant Josep.

En definitiva, la benedicció de les campanes de 1821 suposa no sols l’entrada d’un nou temps en el qual desapareix progressivament el senyoriu feudal sinó el triomf d’un nou calendari patronal.

6. La campana de 1851 i el reg de l’horta

Si la benedicció de les dos primeres campanes del segle XVIII està relacionada amb el nou calendari patronal, l’arribada d’una nova campana l’any 1851 cal relacionar-la amb la necessitat de potenciar un toc que cridara al reg. La primera meitat dels segle XIX coincidix al Camp de Morvedre amb la reglamentació de l’ús del reg de la Séquia Major de Sagunt, la qual cosa havia creat tants problemes al llarg dels segles. Per tant era important que el compliment de les tandes de reg fóra estricte i respectat en cada poble. En eixe sentit una bona campana que realitzara el toc que avisara per a regar resultava del tot important.

Des del moment que es creen els senyorius, després de la conquesta del Rei Jaume I, al Camp de Morvedre hi ha hagut sempre un constant enfrontament entre els interessos de la noblesa dels senyorius i el reialenc de Sagunt al voltant del repartiment de l’aigua que banyava els pobles, des de l’assut d’Algar fins a Sagunt⁴⁸. Fins

⁴⁷ INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA “La Xicoteta” a *Estivella*, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport (edició digital). “Diàmetre: 66, Altura bronze: 55 Vora: 6 Pes aproximada: 166. Epigrafia terc: 2 cordons/ “SAN JOSEPH Y SAN BLAS” / (2 cordons) / “AÑO 1821” Epigrafia mig: (creu).

⁴⁸ IBORRA, J.M. *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre*. Sagunt: CASS, 1982, pp. 107-119. També resulta il·lustratiu d’este conflicte PÉREZ LUCIA, J. *Índice histórico y breve comentario sobre el debatido problema de las aguas de Sagunto y de los pueblos de su baronía*, Valencia: 1924. Destaquen altres estudis relatius al reg al Camp de Morvedre com ara: CIVERA I GÓMEZ, M. “La xarxa hidràulica del territori de Saguntum”, *Arse*, núm. 43, 2009, pp. 249-285.

i tot abans de la seua arribada hi ha un document de 1223 relatiu a la competència en l'ús de l'aigua entre Torox (l'actual Torres Torres) i Qars (Càrcer)⁴⁹. Fins al segle XVI el domini va ser quasi exclusivament de Sagunt i estava basat en el *Llibre dels Privilegis*⁵⁰. Però des d'eixa centúria, quan els senyorijs superen la seua crisi després de l'expulsió morisca, comencen a reclamar de manera més insistent els seus drets sobre l'aigua. L'any 1798 es va decretar l'*Auto del Buen Gobierno*⁵¹. Esta serà la primera normativa per al repartiment de l'aigua. En ella s'establí una Junta de 10 persones i el Sequier Major amb dret a vot per a regular els aspectes relatius al reg. No obstant això, el fet que l'*Auto* done excessiva primacia a Sagunt respecte a les poblacions va fer que este fracasse i siga un focus de problemes i enfrontaments. Així que realment la regularització consensuada del seu ús prové de les Ordenances de la Séquia Major, el projecte de les quals fou aprovat al 1851 encara que va estar publicat per una Reial Orde d'abril de 1853⁵². Una normativa de 74 articles i 8 capítols on d'una manera definitiva es va regular la tanda dels pobles per dies i hores de manera que l'aigua es repartira cada 15 dies: cinc dies per als pobles, nou per a Sagunt i un per a Canet⁵³. Este sistema va regularitzar la situació tot i que al llarg dels anys van sorgir diverses problemàtiques com ara el conflicte que va sorgir a Estivella a l'any 1860 pel consum de l'aigua⁵⁴.

Dit tot açò s'entén que l'any 1851, quan està a punt de legislar-se definitivament l'ús de l'aigua en la comarca, sorgisca una campana dedicada a la tanda del reg que s'ubique precisament en la part est del campanar, la que se situa front a l'horta i la que recau a la part de l'abadia. El 16 d'octubre de 1850 es constituïa la Junta General de la Séquia de Morvedre i a començament de 1851 el projecte definitiu era aprovat i enviat a Madrid per a obtindre la rúbrica reial la qual s'obtindria per l'abril de 1853⁵⁵. És a dir que per l'octubre de 1851 realment el reglament ja és conegut per les poblacions i la reglamentació de la tanda fa necessari, com s'ha dit adés, que hi haja un toc específic i en bones condicions que cride al reg.

Amb tot este preàmbul, s'entén l'aparició de la campana de 1851, la qual segons s'especifica en l'acta de benedicció és la tercera campana. Este qualificatiu es pot entendre perquè es constituïx la tercera en importància, després de la "Grossa" i la "Mitjana". Però també es pot interpretar perquè és la tercera campana beneïda. Com s'ha dit adés, les de 1764 no apareixen beneïdes i per tant com que sols les de 1821 ho estan, esta en seria la tercera.

⁴⁹ BRU I VIDAL, S. "Torox i Qars, topònims aràbics en el Camp de Morvedre" *Braçal* núm. 1, 1989, pp. 93 - 104.

⁵⁰ CHABRET, J. *Sagunto y sus monumentos*. Sagunt: Bancaixa, 2002, p. 370. Chabret comenta que en el *Llibre dels Privilegis*, núm. 1, el qual es trobava a l'Arxiu Municipal, a abans del seu incendi, estaven exposats tots els drets sobre l'aigua que tenia Sagunt.

⁵¹ ARV *Reial Acord I*, L. 93 folis 1160-1167. ADV *Aigües: expedients generals*, caixa 23, exp. 356.

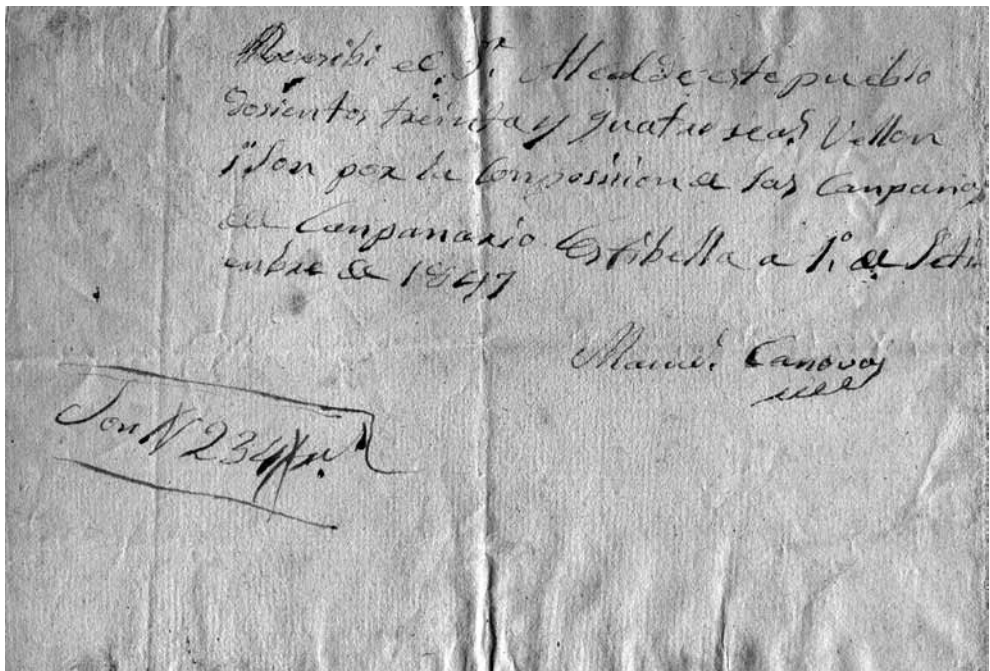
⁵² FERRI, M. - SANCHIS, C. "Transformacions al regadiu històric valencià: la Séquia Major de Morvedre (1776-1861), a *Quaderns de Geografia*, 61, 1997, pp. 31-59.

⁵³ *Ordenanzas para la Acequia Mayor de Murviedro*. Edición reformada. València: 1961.

⁵⁴ MESA, L. *Expedient relatiu al conflicte de 1860 amb la Séquia Major de Morvedre pel consum d'aigua*. Sagunt: Ajuntament d'Estivella, 1998.

⁵⁵ FERRI, M. - SANCHIS, C. *op. cit.*, pp. 25-28.

No obstant això, abans d'explicar l'ús i forma d'esta campana, cal esmentar l'aparició d'un document a l'Arxiu Municipal que indica l'aparició del seu fabricant a Estivella uns anys abans de 1851, que és la data quan esta va estar beneïda. Es tracta del pagament a Manuel Cánovas de 234 rals de billó per la composició de campanes l'1 de setembre de 1847. Crida l'atenció que eixa "composició" siga uns pocs anys abans de l'acabament de la del "Torn", que no quede cap document parroquial relatiu al bateig de campanes i que a més el campaner siga el mateix que el que va fer la de 1851. La quantitat monetària era inferior a la de 40 lliures de la del "Torn" la qual cosa vol dir que pot ser una quantitat avançada per a la realització de la campana encomanada per l'Ajuntament i que es no es va desenrotllar fins a 1851. De tot açò. Malgrat que no deixa de ser hipotesi, pot deduir-se que la campana de 1851 va estar encomanada per l'Ajuntament per al reg i que es va intentar fer abans de 1851 però per alguna causa no es va enllestir fins 1851.

Rebut municipal pagat al campaner Manuel Cánovas per la composició de les campanes l'any 1847.

La campana del «Torn», de la Tanda o del «Turno» va ser beneïda el 24 d'octubre de 1951, divendres i vespra de la festa de la Santa Creu del Garbí, la qual eixe any va celebrar-se el 26 d'octubre (quart diumenge del mes d'octubre). Eixe fet és important de destacar perquè la construcció de les campanes se solia fer en estacions a on el dia fóra més llarg i no hi haguera perill de pluja ja que es feien a l'exterior. Tanmateix el que es desitge vincular la campana amb la festa de la Santa Creu del Garbí

La campana del Torn.

justificaria la seua data de benedicció. Precisament en eixe any de 1851 les festes, segons es desprén de les dades conservades, van tindre unes calderes a les quals es va dedicar més pressupost que anys anteriors, així es pagaren 534 rals front els 120 que en costaren les de 1553. Potser, doncs, que aquell any fóra extraordinari per haver-se beneït la nova campana.

Els seus noms no van ser casuals “... *mártires S. Abdón y Senent, y San Josef...*”. Si es pensa que la seua funcionalitat està relacionada amb el reg i l’agricultura és clar que fóra nomenada amb uns dels sants més relacionats amb el conreu de la terra. Encara que cal dir que malgrat que estos sants generen molta devoció en les societats agràries valencianes realment hi ha pocs precedents a la comarca de campanes amb eixe nom que hagen sobreviscut fins a l’actualitat. Tan sols es coneix la d’Algar de 1737 amb un acabament gens semblant a la d’Estivella. Tanmateix dedicades a l’avis del reg sí que hi ha més antecedents i de fet la més antiga conservada actualment a la comarca, la “Maria” d’Algímia d’Alfara de 1681, tenia com a funció principal l’avis del reg.

L’explicació que a més d’eixe nom reba el de Sant Josep és perquè tot i ser el patró de la població no tenia cap campana que portara el seu nom. La “Grossa”, dedicada a la Santa Creu (festa aparellada amb la celebració del patró Sant Josep), podia haver portat també el nom del sant, però va estar superat pel dogma de la Immaculada molt consolidat aleshores. I la campana «Xicoteta», tot i portat inscrit en el terç els noms de Sant Blai i Sant Josep, no apareix el segon nom en l’acta de benedicció del *Quinque Libri*, per la qual cosa eixa denominació inscrita a la campana no té cap vigència sacramental.

Detall dels relleus de la campana del «Torn» dedicats als Sants de la Pedra i l'altre possiblement a Sant Josep.

La campana presenta un bon acabat artístic i la seua sonoritat és destacada. La grandària d'esta és molt semblant a la de la "Mitjana" de 1764 i s'ubica al campanar de forma oposada a esta⁵⁶. A més presenta dos relleus destacats situats en una destacada sanefa amb decoració vegetal. Davall es troba una creu radiada ampla i ben decorada damunt d'una base triangular amb la mateixa decoració. A ambdós costats d'esta base es troba la datació de l'any. Els dos relleus estan dedicats un als Sants de la Pedra i l'altre sembla que a Sant Josep tot i que este últim no es reconeix detalladament. Finalment el darrer element decoratiu són les dos sargantanes ubicades als costats i a la part inferior de la creu. Al voltant del significat d'este animal hi ha diverses versions entre les quals les més destacades és que la campana fóra refosa o simplement que es tractara d'un signe decoratiu que es relacionara amb el seu bon acabat. L'aparició d'este element en la "Mitjana" de 1764 es pot relacionar amb el fet que tal vegada es refondria, ja que esta és l'única que no apareix beneïda en els *Quinque Libri*. Però la del "Torn" sí que ho està per la qual cosa caldria relacionar-la més bé amb el seu bon acabat i per tant atribuir-li un ús decoratiu. En resum, si es té en compte que en la segona meitat del segle XIX la qualitat de les campanes no és tan bona es pot comprovar que esta reünix unes molt bones condicions. Tot açò explica, en gran part, que haja perdurat en bon estat al

llarg de molts anys. Per exemple, la de "Sant Gil" de Benifairó de les Valls de l'any 1855 es troba badada o el mateix passa amb la del "Sant Crist de l'Agonia" de Quart de les Valls de 1865. Tanmateix no és el cas de la "Maria Concepció Inés" d'Albalat

⁵⁶ INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA "Del Torn" a *Estivella*, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport (edició digital). "Diàmetre: 88, Altura bronze: 68 Vora: 9 Pes aproximat: 395. Epigrafià terc: / "DEDICADA A LOS SANTOS MARTIRES / DE LA PIEDRA" / M: (00) creu, als costats 2 relleus / AÑO 1851.

dels Tarongers de 1890 realitzada per Decausse, amb un destacat relleu de la Immaculada o la del "Santíssim Crist del Calvari" de Monestir de Sant Esperit amb una creu en la part central.

L'acta de la seua benedicció conservada al *Quinque Libri*⁵⁷ aporta destacades dades relatives a la campana. A banda de la seua datació, també especifica el lloc on es va fer. Normalment estes es feien davall del campanar o en un lloc prop i en eixa ocasió es realitzaren, segons assenyala l'acta de benedicció, a l'Hort de la Duquessa d'Almodòvar durant 9 dies. Tot i que esta havia faltat el 1814, s'havia creat una Testamentaria amb els seus béns personals per tal de complir els desitjos estipulats en el seu testament; entre els quals estava la creació i manteniment d'escoles i el dot als òrfens. Així que realment existien al 1851 terres de la Duquessa que no pertanyien a la Baronia⁵⁸. No obstant, l'hort de la Duquessa es trobava al Camí Reial, a una certa distància del campanar, per la qual cosa quan el text especifica el lloc de fabricació de les campanes potser es referia a algun dels dos horts de la Senyoria situats prop de l'església (o bé a l'hort front el palau o als camps del palau), ja que tots dos eren de la Duquessa quan esta vivia. En eixos moments el baró era el comte del Castellà, Antoni-Nicolau Castellví Shelly (1814 - 1860), qui l'havia heretat del seu pare: el comte de Castellà i també baró d'Estivella Antoni de Pàdua Castellví i Fernández de Córdoba (1787 - 1833)⁵⁹. Així que en l'any 1851 encara existia un Baró que exercia de "terrateniente de Valencia", tal com s'especifica en els padrons, el qual era posseïdor de propietats urbanes (les antigues regalies senyoriales com ara la carnisseria, l'hostal, la tenda, el forn, el molí, l'almàssera o el palau) i rústiques⁶⁰.

Entre els personatges que cal relacionar amb la campana està Manuel Cánovas que apareix com a mestre de campaners. No se sap molt d'este autor però almenys es té constància que va realitzar-ne la "Gran" de l'església de Sant Antoni Abat a Orriols l'any 1878 i que encara s'hi conserva. Esta presenta relleus dedicats a diversos sants com ara els Sants de Pedra, Sant Antoni i Sant Josep que ben bé es podrien basar en els motles emprats a Estivella. Un segon personatge a destacar és el capellà Joaquín Álvarez, qui va exercir el ministeri entre 1826 i 1859. Va succeir a

⁵⁷ APE *Quinque Libri*, núm. 6, 1834 - 1851.

⁵⁸ ADV - FTDA (Arxiu Diputació de València - Fons de la Testamentaria de la Duquessa d'Almodòvar) *Expedients Generals*, caixa 1. A la mort de la Duquessa les propietats rústiques no vinculades estaven situades a les següents partides: Arenes (5 fanecades de vinya, 2 quartons d'hortalisses), Braçal (5 fanecades d'hortalisses i 4 fanecades de cereals), del Riu (15 fanecades de cereals i 3 fanecades d'oliva), Barranc (6 fanecades de garrofa), Basseta (6 fanecades de garrofa i 19 fanecades de garrofa), Blancs (10 fanecades de garrofa), Bovalar (4 fanecades de garrofa) i Pla (16 fanecades de garrofa).

⁵⁹ CORBALÁN DE CELIS DURÁN, J. - MESA I REIG, L. "Les relacions familiars entre els senyors de Torres Torres i Estivella", *Braçal*, núms. 39-40, pp. 218-246.

⁶⁰ ALH (Arxiu Lluca - Juevas) *Subhasta de les terres del Comte de la Villanueva*, 1879. Les terres que posseïa el Baró se subhastaren l'any 1879. En eixe moment estes estaven situades en les següents partides: hort front el palau (13 fanecades d'horta), camps del Palau (13 fanecades d'horta), Cafissades (12 fanecades d'horta), Arenes (14 fanecades d'horta i 5 fanecades al camp de "Don Pasqual", 3 quartons d'oliveres, garroferes i figueres), Basseta (15 fanecades de garroferes), Muntanyeta de l'Horta (30 fanecades de garrofa), barranc Linares (12 fanecades de garroferes i oliveres i 6 fanecades de figueres i garroferes), Ombria (7 fanecades de garroferes) i Puntal de l'Ermita (83 fanecades de vinya i figueres).

Joaquín Andreu, el qual havia sigut un dels impulsors de les anteriors campanes, i d'alguna manera va completar l'obra encetada per ell de completar el campanar. Va ser un rector de gran influència en la població i va morir ací. Finalment cal destacar altres capellans que feien misses a la població i que també van estar en l'acte: Fra Batiste Climent i Fra. Benito de Borbotó. Este primer va ajudar a les misses entre els anys 1842 i 1851.

En definitiva, amb esta conclou la formació de joc complet de campanes d'Estivella que es conserva fins a l'actualitat. Un conjunt a on cadascuna és producte d'un temps i d'unes circumstàncies. Unes van ser millor acabades i decorades amb més cura i unes altres no; però a dia de hui, allò més destacat és que han sobreviscut al llarg dels anys.

7. *Les darreres campanes*

Malgrat que el joc del campanar d'Estivella és completa amb 5 campanes, realment cal considerar dos elements més: la campana de la Creu del Garbí de l'església de Beselga i la matraca de 1919. La campana, de reduïdes dimensions⁶¹, sembla una donació ja que la seua inscripció és molt clara: "*Carmin / Clemente Esteban a la Cruz del Garbí 8 setbe 1884*". El nom de la persona que hi apareix no correspon a cap poblador de Beselga, si s'atén al padró de 1875 a on de les 35 persones que hi vivien cap presenta eixos cognoms⁶². Encara que, si Clemente Esteban fóra un nom compost, podria tractar-se de Clemente-Esteban Guillem Ripoll, nascut a Segart i casat amb Francisca Blasco Blasco, els pares de la qual havien nascut a Beselga (Vicente Blasco i Ramona Blasco). De totes maneres, siga o no certa eixa hipòtesi, tot açò el que indica és que a Beselga no hi havia campana pròpia en aquell moment, potser perquè s'havia trencat.

Pel que fa a l'instrument de la matraca, propi de la Setmana Santa, val a dir que tret de la Sagunt, Estivella és l'únic lloc de la comarca a on es conserven un exemplar històric, ja que la de Petrés és de nova creació. A més en tot el territori valencià sols n'hi ha unes 65 catalogades, algunes de les quals són de nova creació. En destaquen València, Ontinyent i Alpuente, a on hi ha més d'una església, pel qual s'hi entén que tingueren diverses en un mateix municipi. L'única referència que ens proporciona la matraca d'Estivella és la seua data: 14 d'abril de 1919. Eixe dia era Dilluns Sant per la qual cosa se suposa que es va realitzar per a utilitzar eixe mateix any. Als llibres parroquials no hi ha cap referència a la seua benedicció ni cap rebut tampoc a l'Arxiu Municipal per la qual cosa no es pot dir res més.

⁶¹ INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA "La Creu del Garbí" a *Estivella*, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport (edició digital). Diàmetre: 22, Pes aproximat: 6.

⁶² AME *Padrons i Censos*, Caixa 3, doc. 4. Les 35 persones empadronades corresponen a les famílies: Tortonda-Blasco, Blasco-Mateu, Blasco-Bolós, Blasco-Gálvez, Blasco-Caudet i Blasco-Bolós.

8. Conclusions

Les campanes són, com tantes altres creacions, producte del seu temps i en este cas a més de l'evolució del cristianisme a Estivella. Les primeres documentades, doncs, són del moment que la Baronia ix de la seua forta crisi econòmica en el segle xvii. Al llarg del segle xviii, després de beneït el temple i amb el referent de la construcció del campanar, també se'n continuen fent. És el temps en el qual es potencia el poder local, qui rep atribucions com ara la d'acabar el campanar i les campanes, en la meitat de segle i en el darrer terç respectivament. No obstant, les primeres conservades encara hui en dia són de l'últim terç del segle xviii, quan el campanar està acabat i quan s'estan realitzant les obres del retaule major. Ja en el segle xix es completa el joc amb la parella de la major i de la menor, fet relacionat amb la consolidació de la nova festa de la Creu del Garbí. Per eixa raó la campana "Grossa" rep eixe nom. Finalment la darrera campana del segle xix, de l'any 1851, està dedicada a la tanda de reg.

En definitiva, les campanes són un element patrimonial destacat que indiquen l'evolució històrica del municipi. Suposen el document sonor viu que millor recull la memòria històrica d'Estivella. La conservació íntegra del conjunt les fan destacades, ja que poques poblacions de la comarca ho han aconseguit, per eixa raó són un referent patrimonial del Camp de Morvedre que ha de ser valorat per tot el que significa.

Però sols allò que es coneix es valora. Desitgem, doncs, que articles com este aprofiten per conèixer més el món de les campanes a la comarca i que ajuden a no oblidar que les campanes són el patrimoni viu més sonor del nostre passat.

Fonts

AAV (ARXIU DE L'ARQUEBISBAT DE VALÈNCIA)

Fons I secció XXXI, visites pastorals de Sant Joan de Rivera.

ADV (ARXIU DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA)

Aigües: expedients generals, caixa 23, exp. 356.

Font de la Testamentaria de la Duquessa d'Almodòvar: Expedients Generals, caixa 1.

AHN (ARXIU HISTÒRIC NACIONAL)

Consejos, expediente 6 - quadernet 1 "Expediente sobre los alborotos de Estivella".

Fondos de la Guerra de la Independencia, Junta de Valencia: Estado 83 N.

AME (ARXIU MUNICIPAL D'ESTIVELLA)

Economia i Hisenda, caixa 20, doc. 16 .

Economia i Hisenda, caixa 24, doc. 19.

Padrons i Censos, caixa 3, doc. 4.

ALJ (ARXIU LLUECA- JUESAS)

Subhasta de les terres del Comte de la Villanueva, 1879.

APE (ARXIU PARROQUIAL D'ESTIVELLA)

Breve resumen del origen que tuvo la santa Cruz del Garbí colocada en la cumbre del monte que le da nombre en el término y jurisdicción de Estivella, 1831.

Quinque Libri 1804 - 1833, núm. 5; 1834 - 1851, núm. 6.

APP (ARXIU DE PROTOCOLS NOTARIALS DEL PATRIARCA)

Protocols de Felip Benagues, 23, 144, ff 56-58 v.

ARV (ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA)

Mestre Racional, sèrie 10089 f. 253-280.

Reial Acord I, L. 93 folis 1160-1167.

INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA

Estivella, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport, edició digital.

Bibliografia

BLASCO, J.M.

“La quinta campana” a *Entretots* núm. 33, 1997, p. 41.

“Restauració del campanar” a *Entretots* núm. 47, 2000, pp. 41-44.

BRU I VIDAL, S. “Torox i Qars, topònims aràbics en el Camp de Morvedre” *Braçal* núm. 1, 1989, pp. 93 - 104.

CABRELLES MARTÍNEZ, J.L. “Fundición de campanas” a *Campaners*, núm. 3, 1990, pp. 21-38.

CÁRCEL ORTÍ, V. *Historia de la Iglesia Valenciana*. Valencia: Arzobispado de Valencia, 1986.

CHABRET, J. *Sagunto y sus monumentos*. Sagunt: Bancaixa, 2002.

CIVERA I GÓMEZ, M. “La xarxa hidràulica del territori de Saguntum”, *Arse*, núm. 43, 2009, pp. 249-285.

CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, J. «La antigua iglesia parroquial» a *Floresta de pequeñas historias*. València: Ajuntament de Torres Torres, 2008, p. 213-230.

CORBALÁN DE CELIS DURÁN, J. - MESA I REIG, L. “Les relacions familiars entre els senyors de Torres Torres i Estivella”, *Braçal*, núms. 39-40, 2009, pp. 218-246.

FERRERES, J. B. *Las campanas, sus bendiciones, su uso litúrgico, dominio de propiedad sobre ellas, influencia de sus toques durante las tempestades*. Madrid: Razón y Fe, 1910.

FERRI, M. - SANCHIS, C. “Transformacions al regadiu històric valencià: la Séquia Major de Morvedre (1776-1861)”, a *Quaderns de Geografia*, 61, 1997, pp. 31-59.

FRASER, R. *La maldita guerra de España*. Barcelona: Planeta, 2006.

HERNÁNDEZ CALVETE, P. “Historia de las campanas” a *Campaners*, núm. 4, 1991.

IBORRA, J.M. *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre*. Sagunt: CASS, 1982.

LLOP BAYO, F. “Les campanes actuals de la ciutat de València” a *Campaners* núms. 1-2, 1989, p. 3-6.

LLOP BAYO, F. - ÁLVARO, M. *Campanas y campaneros*, Salamanca: Diputación de Salamanca, 1986.

MARTÍN, L. - LLOP, F. *La música más alta de València*, València: Ajuntament de València, 2007.

MESA, L.

Expedient relatiu al conflicte de 1860 amb la Séquia Major de Morvedre pel consum d'aigua. Sagunt: Ajuntament d'Estivella, 1998.

La baronia d'Estivella (segles XV - XIX), Sagunt: Alfons el Magnànim - Diputació de València, 2000.

Dels inicis de l'ensenyament al segle XVIII a les memòries tècniques de 1908 i 1909. Sagunt: Ajuntament d'Estivella, 2009.

“Una altra manera de festejar Sant Josep al Camp de Morvedre: les tradicions d'Estivella” a *Llibret de la falla el Mocador de Sagunt* any 2010, pp. 276-287.

“El naixement de la Festa de la Creu d'Estivella com a gènesi de l'enfonsament de la societat de l'Antic Règim” a *I Congrés Universitari d'Història Comarcal CEU*, “007 (en impremta).

PÉREZ LUCIA, J. *Índice histórico y breve comentario sobre el debatido problema de las aguas de Sagunto y de los pueblos de su baronía*, Valencia: 1924.

RODRÍGUEZ-MIAJA, F.E. "La voz de las campanas" a *Memoria 1995-96 de la Sociedad Eclesiástica Mexicana*. Mèxic: Sociedad Eclesiástica Mejjcana, 1996.

SÁNCHEZ FERRER, J. *Antiguas campanas de torre de la provincia de Albacete*. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses, 2003.

SANCHIS SIVERA, J. *Nomenclátor geo-elesiástico de la diócesis de Valencia*, València: Tipografia Moderna, 1922.

ANNEX I

CAMPANES HISTÒRIQUES DEL CAMP DE MORVEDRE (FINS A 1939)⁶³

ANY	LLOC	AUTOR	PES Kg	NOM
1475	BENIFAIRO DE LES VALLS Ermita M.D. Bon Succés	Desconegut	13	Maria
1681	ALGÍMIA D'ALFARA Sant Vicent Ferrer	Desconegut	77	Maria
1688	SEGART Puríssima Concepció	Desconegut	96	Santíssim Sagrament
1691	TORRES TORRES M. D. dels Àngels	Desconegut	17	Maria la xicoteta
1699	FAURA Sants Joans	Desconegut	207	Sant Cristòfol
1725	BENIFAIRO DE LES VALLS Sant Miquel Àrcangel	Desconegut	496	Santa Maria
1725	QUARTELL Santa Anna	Desconegut	86	Tiple
1730	PETRÉS Sant Jaume	Desconegut	138	Sant Jaume
1731	QUART DE LES VALLS Sant Miquel Arcàngel	Desconegut	119	Santa Maria
1737	ALGAR M. D. de la Mercé	Desconegut	102	Sants de la Pedra
1750	SAGUNT M.D. del Carme	Desconegut	46	Maria
1764	BENIFAIRO DE LES VALLS Sant Gil Abat	Desconegut	308	Santa Bàrbera
1764	ESTIVELLA Sants Joans	Desconegut	16	JH Maria Josep "Cimbalet"
1764	ESTIVELLA Sants Joans	Desconegut	408	Maria - Santa Bàrbera «la Mitjana»
1768	SAGUNT Santa Maria	Desconegut	14	Cimboriet
1770	QUART DE LES VALLS Sant Miquel Arcàngel	Desconegut	10	Jesús (ermita)
1779	BENAVITES N. Sra. dels Àngels	Juan Antonio de la Viña	481	Reina dels Àngels
1784	BENIFAIRO DE LES VALLS Sant Gil Abat	Desconegut	81	Sant Joan Baptista

⁶³ Les dades d'este annex es basen en la informació de l'INVENTARI GENERAL DE CAMPANES DE LA COMUNITAT VALENCIANA, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura i Esport, edició digital.

ANY	LLOC	AUTOR	PES Kg	NOM
1787	TORRES TORRES M. D. dels Àngels	Desconegut	275	Maria Miguela
1787	TORRES TORRES M. D. dels Àngels	Desconegut	562	Immaculada
1794	ALFARA Sant Agustí	Desconegut	296	la "Gran"
1800	ALGÍMIA D'ALFARA Ermita M.D. Desemparats	Desconegut	16	Tiple
1801	QUARTELL Santa Ana	Antonio Guillem	381	Mare de Déu dels Àngels
1801	QUARTELL Santa Ana	Antonio Guillem	579	Ana Maria
1807	BENAVITES N. Sra. dels Àngels	Desconegut	145	Sant Jaume
1814	PETRÉS Sant Jaume	Desconegut	466	Salvadora
1821	ESTIVELLA Sants Joans	Vicente Cases Joseph Soler Cases	166	Sant Blai - Sant Joan «Xicoteta»
1821	ESTIVELLA Sants Joans	Vicente Cases Joseph Soler Cases	729	Santa Creu - La Puríssima « la Grossa »
1821	PETRÉS Sant Jaume	Jaime Roses	152	Santa Teresa
1826	ALGAR M. D. de la Mercé	Antonio Guillem	343	Mercé
1842	ALFARA Sant Agustí	Desconegut	138	Santa Agustina
1851	ESTIVELLA Sants Joans	Manuel Canovas	395	Sants de la Pedra Sant Josep «del torn»
1855	BENIFAIRÓ DE LES VALLS Sant Gil Abat	Desconegut	451	Sant Gil
1860	SAGUNT Ermita Calvari	Juan Traver	9	M.D. Dolors
1865	QUART DE LES VALLS Sant Miquel Àrcangel	Desconegut	216	Santíssim Crist de l'Agonia
1881	GILET Monestir de Sant Esperit	Desconegut	23	Timbre de Quarts
1884	ESTIVELLA Ermita Sant Roc (Beselga)	Desconegut	6	La Creu del Garbí
1888	GILET Monestir de Sant Esperit	Desconegut	25	Santíssim Crist del Calvari
1890	ALBALAT DELS TARONGERS Inmaculada Concepció	Dencausse	275	Concepció
1890	SAGUNT Ermita Magdalena	Desconegut	6	Tiplet
1897	SAGUNT Col·legi M.D. del Roser	Desconegut	17	Tiple
1897	SAGUNT Ermita M.D. Desemparats i St. Roc	Desconegut	9	Campana 1
1897	SAGUNT Ermita M.D. Desemparats i St. Roc	Desconegut	16	Campana 2
1915	PETRÉS Sant Jaume	Desconegut	46	Tiple
1927	GILET Monestir de Sant Esperit	Pedro Dencausse	264	Trànsit de Sant Francesc